

О. О. МАЛИШЕВ

Олександр Олегович Малишев, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПІКИ НАД ДУШЕВНОХВОРИМИ
ЗА ДОБИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Ставлення до людей із психічними розладами за різних часів можна розглядати як мірило духовного рівня і правової культури суспільства, його ціннісних засад та орієнтирів.

Протягом тривалого часу науково не обґрунтовані спроби лікування безумства оберталися небезпечними експериментами та навіть тортурами юридично беззахисних хворих, від чого знижувалася як якість, так і тривалість їх життя¹. Ситуація докорінним чином змінилась у 50-ті рр. минулого століття, коли відкриття антипсихотичних та антидепресивних ліків започаткувало фармакологічну еру у психіатрії². Здатність якщо не лікувати, то контролювати перебіг хвороби зумовила можливості соціалізації психічно хворих, підтримання високого рівня їх функціонування в суспільстві. Це справляло почасти хибне відчуття зцілення у випадках, коли проблема вдало маскувалася, але особа все одно потребувала стороннього догляду, хоча б для забезпечення регулярності прийому ліків.

Модернізація та постіндустріалізація життя призвела до зміни домінант у психіатричній нозології. Для традиційного суспільства були характерними здебільшого хвороби, що виникали в ранньому дорослому віці і мали інфекційне, травматичне або генетичне походження (до останньої групи можна віднести різновиди шизофренії, яка належить до захворювань із раннім початком). Відповідні розлади розвивалися швидко і протягом кількох років закінчувались летально. На сьогодні акцент поступово зміщується до деменцій похилого віку, зокрема нейродегенеративних захворювань³. Літні люди, які страждають на душевні хвороби, зазвичай є більш обтяженими майном, ніж молоді, а отже важливість використання відповідного майна в інтересах власника має не лише морально-етичну, а й суто економічну складову.

У правовому регулюванні психіатричної допомоги на сучасному етапі спостерігається позитивна тенденція до деполітизації та гуманізації вітчизняної психіатрії. Чинний Закон України «Про психіатричну допомогу», прийнятий 22 лютого 2000 р., доволі багато уваги приділяє судовим механізмам забезпечення законності у психіатричній сфері. Це, на нашу думку, є не лише врахуванням гіркою досвіду «каральної психіатрії» за радянських часів, а й черговою спробою надати психіатричній допомозі рис публічності. Цим ми продовжуємо кількасотрічну традицію державної політики у цій царині. Наразі однієї лише можливості залучення судової влади до охорони прав осіб, яким надається психіатрична допомога, вже недостатньо, а й доцільність подальшої бюрократизації потребує досліджень, зокрема і історичного досвіду правового регулювання опіки над душевнохворими людьми.

У стародавні часи на території України нагляд за психічно хворими був прерогативою церкви. На межі Середньовіччя та Нового часу держава починає втручатися в цю сферу: спочатку через впровадження юридичних механізмів засвідчення психічних розладів, встановлення опіки над особами чи майном, а потім вже через розбудову мережі світських закладів утримання душевнохворих людей.

Литовський статут в усіх трьох редакціях не торкається питань опіки над божевільними. Водночас є підстави вважати, що на території України застосовувалися норми магдебурзького права, що стосувалися опіки над божевільними. Як джерело цих правил простежується книга Бартоломія Гроїцького «Оборона сиріт і вдів», видана в 1605 році у Кракові, вже після смерті цього видатного юриста. Ця книжка викладена у 8-му розділі Книги «Порядок».

Посилання на «Оборону сиріт і вдів» знаходимо у 6-му артикулі 11-ої глави славетної збірки малоросійського права «Права, за якими судиться малоросійський народ». Артикулом закріплюються правила опіки «над марнотратниками та позбавленими розуму». Зазначений артикул складається з чотирьох пунктів і містить правові положення стосовно урядового призначення опікунів над божевільними, скасування опіки в разі, коли божевільний «повністю врозумитися може», застереження про обмеження дієздатності підопічних, а також можливість скасування судом юридичних актів, вчинених божевільними до запровадження опіки, але всупереч власним інтересам. Як можна зрозуміти, опіка над божевільними мала підпорядковуватись загальним правилам інституту опіки, вміщеним в інших артикулах 11-ої глави⁴.

У свою чергу можна відзначити, що окрім «Оборони вдів та сиріт» це питання в XVII–XVIII ст. регулювалося й іншими джерелами права. На це вказують посилання у проєкті Зводу місцевих законів західних губерній. Статті 321, 383–385 Зводу передбачали встановлення над божевільними піклування. Джерелом цієї норми вказувалась Сеймова постанова 1638 року. У ст. 385 роз'яснювалось, що піклувальники над божевільними підпорядковуються правилам, передбаченим для опіки над неповнолітніми (посилання – Сеймова постанова 1775 року)⁵.

Із проаналізованих норм вбачається, що мета опіки над божевільними перебувала в суто майновій площині. На це характерним чином вказує розміщення норм про опіку над марнотратниками та божевільними в межах одного артикулу та єдності правового статусу цих осіб.

Таким чином, можна стверджувати, що опіка над божевільним могла бути встановлена лише за умови наявності у нього майна, в збереженні і ефективному використанні якого вбачався суспільний інтерес.

Пріоритет майнового чинника у завданнях опіки над божевільними був характерним і для російського права, важливою рисою якого, в свою чергу, була надмірна централізація управління в сфері опікування над психічно хворими.

Розвитку російського імперського законодавства про опіку над божевільними на науковому рівні певну увагу приділяли тодішні вчені-правознавці К. О. Неволін та І. В. Константиновський⁶. Наразі настав час для осмислення відповідної проблематики із сучасних позицій.

Уже перший акт у цій царині, а саме Указ Петра I «Про освідчення дурнів у Сенаті» 1722 р.⁷, надавши проблемі політичного забарвлення, майже на два століття вперед обумовив напрям розвитку російського законодавства про божевільних. До цього Указу, як зазначає К. О. Неволін, ніяких узаконень про опіку над божевільними не існувало⁸. На думку І. В. Константиновського, видання Указу було зумовлено спробами ухилення дворянських дітей від військової служби під виглядом «юрродства», а з іншого боку, – наявністю дійсних випадків божевілля у дворянських родинах⁹. Згідно з Указом, «дураки» позбавлялися прав на спадщину, їм заборонялося одруження, але їх мали утримувати родичі чи свояки із належного ним до хвороби майна. 6 грудня 1723 р. Указ було доповнено¹⁰. Роз'яснювалось, що при огляді хворих слід запитувати про різні домашні справи, і якщо їх відповіді будуть відрізнятися від загальноприйнятих, то це мало свідчити про стійкість психічного розладу і доцільність встановлення опіки.

У 1723 р. імператорським указом було заборонено посилати божевільних до монастирів¹¹, хоча два роки потому цю заборону було скасовано. Церква була явно не в захваті від цього, 16 грудня 1746 р. Святіший Синод у своєму указі, посилаючись на положення канонічного права і відсутність у церкви належної матеріальної бази, зняв із монастирів обов'язок прийняття і розміщення божевільних¹².

У сенатській доповіді 20 квітня 1762 р. знову ставилося питання про доцільність відправлення божевільних до монастирів. Передбачалося, що божевілля не тягтиме за собою припинення права власності на майно, яке передавалося за описом в опіку родичів; частина доходу з нього спрямовувалась до монастиря для утримання хворого, заборонявся продаж майна до смерті власника. Імператор Петро III, затверджуючи доповідь Сенату, у своїй резолюції постановив відправляти безумних не до монастиря, а до особливого будинку долгауз, який належало побудувати за зразком іноземних держав¹³. У тому ж році, Катерина II, щойно посівши трон, наказала, до побудови долгауза, як і раніше, відправляти безумних до монастирів¹⁴.

У процесі адміністративної реформи 1775 р. нарешті було передбачено створення наглядових установ, зокрема, з нагляду за психічно хворими. Ці установи на рівні губернії підпорядковувались спеціальному державному органу – Приказу громадського опікування.

У сенатському указі від 8 червня 1815 р. була викладена думка Державної ради стосовно удосконалення правового регулювання сфери нагляду за психічно хворими¹⁵. Цим указом не змінювались правила, встановлені актами 1722–1723 рр., оскільки в них йшлося про повноваження самого Сенату, а всім відомо, що «ніхто в своїй справі суддею бути не може». Водночас автори указу як люди схоластичного світогляду спробували у прийнятний для себе спосіб розтлумачити відповідні правові норми. Сенатори дійшли висновку, що укази Петра I стосуються випадків, коли психічна хвороба має вроджений характер; саме за цих умов особу слід особисто оглядати у Сенаті. Для випадків, коли хвороба набута в процесі життя, встановлювався інший порядок освідчення. Таким чином, було започатковано характерне для всього подальшого російського законодавства розмежування психічно хворих на вроджених божевільних (рос. – безумных, слабоумных) та таких, що захворіли на душевну хворобу в процесі життя (рос. – умалишенных, сумасшедших).

На момент указу такий поділ не було науково обґрунтовано. Російська психіатрія на початку XIX ст. ще загалом не оформилася як наука. Це підтверджується, зокрема, класифікацією психічних хвороб у Височайше затвердженій настанові лікарям від 24 вересня 1806 р. Настанова виокремлює та описує три душевні хвороби, а саме «fatuitas» (тупість, дурнуватість), *dementias* (безумство) та *melancholia, hypochondrias* (задумливість)¹⁶. Втім, як це не парадоксально, розмежування вроджених і набутих хвороб у сенатському указі 1815 р. є прикладом того, як законодавство може наперед визначити розвиток наукових знань про душевні хвороби.

Слід відзначити в тексті аналізованого сенатського указу ще одну досить прогресивну на той час позицію щодо того, що ізоляції від суспільства через поміщення у долгаузи мають підлягати не всі божевільні, а тільки ті, які потребують «особливого догляду». Ці люди повинні мати такий ступінь розладу, що в окремих випадках доводитиме особу до «скаженого стану», в якому хворий може заподіяти обопільну шкоду як власному життю та здоров'ю, так і іншим людям. Такі божевільні мали оглядатися у лікарських управах губернських міст. Для потреб публічності процедури і викорінення будь-яких корисливих схем, при огляді мали бути присутніми губернатор, віце-губернатор, губерньський прокурор та голова Цивільної палати суду. При огляді дворян мали бути присутні предводителя дворянства (губерньський та 1–2 повітових), а при огляді осіб недворянського стану – міський голова та 1–2 члени магістрату. Детальний протокол огляду надсилався до Сенату, і тільки з моменту його затвердження особа втрачала правоздатність і мала бути передана під опіку¹⁷.

31 травня 1835 р., згідно із Височайше затвердженою думкою Державної ради, нарешті визнано, що положення актів 1722–1723 рр., із спливом понад ста років, частково втратили свою актуальність, і тому навіть вроджені безумці можуть також оглядатися у губернських містах¹⁸. Було зроблено застереження і щодо мешканців портових міст відомства Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, яких було складно доправляти до центру губернії. Таких осіб оглядали медичні чиновники відповідних портових міст. При огляді дворянина мав бути присутнім градоначальник, повітовий предводитель дворянства та 1–2 члени Приказу громадського опікування, а при огляді особи іншого стану – міський голова, голова комерційного суду та двоє членів магістрату. В 1836 р. була визнана можливість огляду осіб за місцем проживання, якщо їх доправлення до губернії не вбачалось можливим. За цих обставин освідчення провадилось членами лікарської управи, а для присутності за різних умов залучалися повітовий суддя, стряпчий, городничих або ісправник, члени магістрату, предводитель дворянства або міський голова¹⁹.

Порядок засвідчення одужання від душевної хвороби був встановлений Височайше затвердженою думкою Державної ради від 30 жовтня 1834 р. Передбачався аналогічний порядок із медичним освідченням і затвердженням акта Сенатом.

Процедура позбавлення правоздатності була досить складною і не завжди вчасно могла забезпечити збереження майна хворого. Цю функцію намагалися забезпечити іншими шляхами. Так, зокрема, Сенат визнавав допустимість оспорювання дійсності юридичних актів, вчинених особами в період психічного розладу, але на той момент не визнаних душевнохворими в установленому порядку. На рішення Сенату щодо цього від 1879 р. за № 387 та від 1877 р. за № 209 та ін. посилався в суді представник психічно хворого Василя Гладуна. Зазначалося, що особи, *«які вчинили правочин у такому душевному стані, коли вони були позбавлені можливості свідомого вираження своєї волі, не можуть визнаватися дієздатними»*²⁰. Така аргументація була цілком прийнята судом при ухваленні рішення. Отже, можна зробити висновок, що поряд із позбавленням правоздатності на практиці існувало і більш звичне для сучасних юристів обмеження дієздатності.

Доволі складним є з'ясування питання, якими нормами регулювалися відносини опіки над божевільними, управління їх майном та відповідна звітність. Згідно з Установами для управління губерній від 6 листопада 1775 р., коли було створено спеціалізовані державні опікунські відомства (дворянські опіки та міські сирітські суди), встановлювалась опіка вдів та сиріт і зовсім не йшлося про божевільних²¹. Норма Зводу законів (у першій редакції – ст. 229, у другій – ст. 347, у решті редакцій – ст. 377), яка поширює на опіку над божевільними норми законодавства про опіку над неповнолітніми, в якості джерела посилається на сенатський указ від 28 лютого 1817 р.²². В указі йшлося про опіку дворянських маєтків у західних губерніях, і тому він стосувався тільки дворянського стану. Можна зробити припущення, що відповідне правило вже на стадії укладання Зводу законів було поширене за аналогією на всі інші суспільні верстви.

Існували інші правові передумови такого рішення. Іменними імператорськими указами Сенату від 12 серпня 1797 р.²³ та від 21 травня 1801 р.²⁴, тільки опіки над малолітніми та божевільними визнавалися такими, що мають офіційний характер. У другому з цих указів така офіційність обґрунтовувалося тим, що ці опіки «в судових місцях запроваджені», а сирітські суди та дворянські опіки формально вважалися судовими місцями до видання Зводу законів у редакції 1857 року²⁵.

У Зводі законів Російської імперії норми про опіку над божевільними були розміщені в десятому томі, у межах третього розділу. Цей розділ регулював відносини родинної опіки та піклування (рос. – «опека и попечительство в порядке семейственном»). Концептуально, на що вказував Г. Ф. Шершеневич²⁶, родинна опіка виокремлювалась серед інших на тій підставі, що мала на меті не тільки управління майном, а й догляд за особою. У другому виданні Зводу законів (1842 р.) було додано третій різновид родинної опіки – опіка над глухонімими та німими. На думку К. О. Неволіна, глухоніми та німи до того часу просто прирівнювалися до безумних²⁷.

Таким чином, до середини ХІХ ст. інститут опіки над божевільними набув певної довершеності, і його розвиток стабілізувався. В 1868 р. законодавством було встановлено особливий порядок медичного освідчення підданих Росії за кордоном, а у 1889 р. на сирітські суди та дворянські опіки було покладено обов'язок публікувати у «Сенатських об'явах» повідомлення про запровадження та скасування опіки над божевільними²⁸.

Підсумовуючи, слід зазначити, що не зважаючи на зародковий стан, в якому перебувала психіатрія впродовж ХVІІІ–ХІХ століть, апарат опікування душевнохворими на державному рівні поступово розбудовувався. Складний бюрократичний порядок освідчення психічних хвороб на практиці мав певною мірою позитивне значення, оскільки допускав позбавлення особи правоздатності тільки в крайніх випадках. Це, у свою чергу, не тільки обмежувало можливість негативного впливу на психіку хворого, який зумовлювався встановленням опіки та (або) поміщенням до спеціалізованого закладу утримання, але в цілому сприяло створенню в суспільстві механізмів взаємодії із психічно хворими людьми, врахування їх потреб та підтримання належного рівня соціалізації цих людей.

¹ Фрумкин Я. П., Воронков Г. Л. Учебный атлас психиатрии. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1962. – С. 7–32.

² The encyclopedia of schizophrenia and the psychotic disorders / Richard N. – New York – Oxford.: Facts on File, 1992. – P. 16–17.

- ³ *Голдберг Д. Бенджамін С. Крид Ф.* Психиатрия в педагогической практике. – К.: Сфера. – 1999. – С. 256.
- ⁴ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Ред. кол.: Мироненко О. М., Вислобоков К. А., Усенко І. Б., Цветков В. В., Шемпученко Ю. С. – К., 1997. – С. 208–209.
- ⁵ Свод местных законов западных губерний. Проект. Издали по поручению Юридического факультета Императорского С.-Петербургского Университета проф. Пергамент М. Я. и пр.-доц. Барон Нольде А. Э. – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1910. – С. 75, 86.
- ⁶ *Константиновский И. В.* Русское законодательство об умалишенных, его история и сравнение с иностранными законодательствами. – СПб., 1887. – 282 с.; *Неволин К. А.* Полное собрание сочинений. Том. 3. История российских гражданских законов. Часть первая. Введение и книга первая о союзах семейственных. – СПб., 1858. – 444 с.
- ⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – Т. VI. – С. 643.
- ⁸ *Неволин К. О.* Вказана праця. – С. 436.
- ⁹ *Константиновський І. В.* Вказана праця. – С. 20.
- ¹⁰ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. VII. – С. 183.
- ¹¹ *Шимановский М. В.* Русское законодательство об умалишенных, его история и сравнение с иностранными законодательствами. – С. 540.
- ¹² ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XII. – С. 637.
- ¹³ ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XV. – С. 981–982.
- ¹⁴ ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XVI – С. 56.
- ¹⁵ ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XXXIII. – С. 195–196.
- ¹⁶ ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XXIX. – С. 732.
- ¹⁷ ПСЗРИ. Собр. 1 – Т. XXXIII. – С. 195–196.
- ¹⁸ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. X. – С. 685–686.
- ¹⁹ ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. 11 – С. 226.
- ²⁰ Дело об опеке над имуществом и личностью душевнобольного Василия Гладуна // Державний архів м. Києва. – Ф. 164. – Оп. 1. – Спр. 2669. – Арк. 3–4.
- ²¹ Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти т. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 172–173.
- ²² Законы гражданские (Св. Зак., т. X ч. I, изд. 1900 г. и по Прод. 1906, 1908, 1909 и 1910 г. г.) с включением позднейших узаконений и разъяснений по решениям Общ. Собр. И Гражд. Касс. Департ. Правит. Сената с 1866 г. по 1912 г. (включительно). / Сост. под редакцией А. К. Гаугера. Издание восьмое Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова. – СПб.: Типо-Литография «Братья Ревины», 1913. – С. 121.
- ²³ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 томах). – Т. XXIV – С. 680.
- ²⁴ ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 653.
- ²⁵ *Невзоров А. С.* Опека над несовершеннолетними. Исторический очерк института и положение его в действующем российском законодательстве. – Ревель, 1892. – С. 124.
- ²⁶ *Шершеневич Г. Ф.* Вказана праця. – С. 356.
- ²⁷ *Неволин К. О.* Вказана праця. – С. 443.
- ²⁸ Законы гражданские... – С. 116–117, 120.

Резюме

У статті розглядається становлення та розвиток законодавства про опіку над божевільними за доби Російської імперії. Специфіка опіки над душевнохворими в системі російського законодавства полягала в установленні законом норм про освідчення хворих та позбавлення їх правоздатності, а також у регламентації супутніх цьому заходів. У процесі дослідження було проаналізовано відповідні нормативні акти Повного зібрання законів Російської імперії, норми різних редакцій Зводу законів, а також відповідні праці дореволюційних вчених-юристів.

Ключові слова: душевнохворі, психічно хворі, опіка, правоздатність, сирітський суд, Російська імперія.

Резюме

В статье рассматривается становление и развитие законодательства Российской империи об опеке над душевно больными. Специфика опеки над душевнобольными в системе российского законодательства об опеке и попечительстве заключалась в установлении законом норм об освидетельствовании больных и лишении их правоспособности, а также в регламентации сопутствующих этому мер. В процессе исследования были проанализированы соответствующие нормативные акты Полного собрания законов Российской империи и ученые труды дореволюционных юристов по данному вопросу.

Ключевые слова: душевнобольные, опека, правоспособность, сиротский суд, Российская империя.

Summary

The article is devoted to development of legislation about guardianship on mentally ill persons in Russian Empire. Its specificity in a Russian legislative system consists in establishment of norm concerning procedure of assessment and withdrawal of legal capacity. Appropriate legal acts from the Complete Collection of Russian Empire Laws as well as scientific papers of lawyers, mostly published before the Revolution, are analyzed in the research.

Key words: mentally ill persons, guardianship, legal capacity, orphan court, Russian Empire.

Отримано 21.03.2011